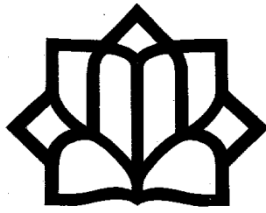

صلى الله عليه وسلم

دانشگاه کاشان

دانشکده علوم انسانی

گروه علوم قرآن و حدیث

پایان نامه

جهت اخذ درجه‌ی کارشناسی ارشد

در رشته‌ی علوم قرآن و حدیث

عنوان:

بررسی میزان تأثیرپذیری طبری در کتاب جوامع الجامع از کشف زمخشری

استاد راهنما:

دکتر پرویز رستگار جزی

به وسیله‌ی:

زینب رضائی

مهرماه ۱۳۹۱

دانشگاه کاشان
دانشکده علوم انسانی

بسمه تعالی

تاریخ:
شماره:
پوست:

مدیریت تحصیلات تکمیلی دانشگاه

صور تجلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

نام و نام خانوادگی دانشجو: زینب رضایی شماره دانشجویی: ۸۹۱۲۵۹۰۰۰۴

رشته: الهیات - علوم قرآن و حدیث دانشکده: علوم انسانی

عنوان پایان نامه: بررسی میزان تاثیر پذیری طبرسی در کتاب جوامع الجامع از کشف زمخشری

تعداد واحد پایان نامه: ۴ تاریخ دفاع: ۱۳۹۱/۷/۹

این پایان نامه به مدیریت تحصیلات تکمیلی به منظور بخشی از فعالیتهای تحصیلی لازم برای اخذ درجه کارشناسی ارشد ارائه می گردد. دفاع از پایان نامه در تاریخ ۹۱/ ۷/۹ مورد تأیید و ارزیابی اعضای هیأت داوران قرار گرفت و با نمره $\frac{19}{25}$ به عدد $\frac{19}{25}$ و با درجه $\frac{19}{25}$ به تصویب رسید.
اعضاء هیأت داوران:

عنوان	نام و نام خانوادگی	مرتبه علمی	امضاء
۱. استاد راهنما	دکتر پرویز رستگار جزی	دانشیار	
۲. استاد مشاور	دکتر محسن قاسم پور	دانشیار	
۳. متخصص و صاحب نظر داخل دانشگاه	دکتر مصطفی عباسی مقدم	استادیار	
۴. متخصص و صاحب نظر خارج از دانشگاه	خانم دکتر لیلا سادات مروجی	استادیار	
۵. نماینده تحصیلات تکمیلی	دکتر عبدالحمید بامنبیری	دانشیار	

مدیریت تحصیلات تکمیلی دانشگاه

آدرس: کاشان - بلوار قطب راوندی

کد پستی: ۵۱۱۶۷ - ۸۷۳۱۷

تلفن: ۵۱۱۲۷۷۷ - ۵۱۱۲۷۷۷

http: www.kashanu.ac.ir

تقدیم به:

خدایی که آفرید

جهان را، انسان را، عقل را، علم را، معرفت را، عشق را

و به کسانی که عشقشان را در وجودم دمید:

خاندان مطهر پیامبر گرامی اسلام ﷺ؛

روح پاک پدرم که عالمانه به من آموخت تا چگونه در عرصه زندگی، ایستادگی را تجربه نمایم؛

مادرم، دریای بی کران فداکاری و عشق که وجودم برایش همه رنج بود و وجودش برایم همه مهر؛

همسرم، اسطوره زندگی، پناه خستگی و امید بودنم.

تقدیر و قدردانی

حمد و سپاس خدای را که توفیق کسب دانش و معرفت را به ما موهبت فرمود. در اینجا بر خود لازم می دانم از تمامی اساتید بزرگوار به ویژه دوره کارشناسی ارشد که در طول سالیان گذشته مرا در تحصیل علم و معرفت و فضایل اخلاقی یاری نموده اند، تقدیر و تشکر نمایم.

از استاد گرامی و بزرگوار جناب آقای دکتر پرویز رستگار جزی که راهنمایی اینجانب را در انجام تحقیق، پژوهش و نگارش این پایان نامه تقبل نموده اند، نهایت تشکر و سپاسگزاری را دارم.

از جناب آقای دکتر محسن قاسمپور به عنوان مشاور که با راهنمایی خود مرا مورد لطف قرار داده اند، کمال تشکر و قدردانی را دارم.

همچنین از تشریک مساعی جناب آقای دکتر مصطفی عباسی مقدم به عنوان استاد داور داخل دانشگاه و سرکار خانم دکتر مروجی به عنوان استاد داور مدعو خارج از دانشگاه که این پایان نامه را مورد مطالعه قرار داده و در جلسه‌ی دفاعیه شرکت نموده اند تشکر می نمایم.

از جناب آقای دکتر عبدالحمید بامنیری که به عنوان ناظر در جلسه حضور یافتند نیز سپاسگزارم.

در پایان از زحمات بی شائبه ی والدین بزرگوارم که اسباب علم آموزی ام را فراهم نموده‌اند، بسیار تشکر می کنم.

همچنین از همسر گرامی ام که مشوق من در امر تحصیل و یاری گرم در انجام و مطبوع شدن این پایان نامه بودند، بسیار سپاسگزارم.

چکیده

جارالله محمود زمخشری از علمای سنی مذهب و برجسته‌ی قرن ششم، آثار متنوع و ارزشمندی در شاخه‌های مختلف علوم تألیف کرده است. در این میان تفسیری نیز بر قرآن کریم نگاشته است که به سبب ویژگی‌های ادبی و بلاغی‌اش، ممتاز و معروف گشته است، تا آنجا که این تفسیر مورد توجه عالم شیعی مذهب معاصرش؛ فضل بن حسن طبرسی قرار گرفت و وی را بر آن داشت که با بهره‌گیری از نکات بدیع این تفسیر، به نگارش تفسیر جوامع الجامع پردازد.

با آنکه طبرسی از تفسیر کشاف بسیار متأثر گشته و در بخش اعظم مطالب تفسیر جوامع الجامع پیرو نوشته‌های کشاف بوده است، تتبع در این نوشته‌اش آشکار می‌سازد که در موارد فراوانی نیز مستقل از کشاف عمل کرده و گاه نیز به نقد آرای زمخشری پرداخته است.

بیشترین زمینه‌های پیروی طبرسی از زمخشری در مباحث ادبی، نحوی، لغوی و علوم قرآنی است، اما در مباحث فقهی و کلامی از زمخشری، زاویه می‌گیرد. البته افزون بر این، این دو مفسر نامدار، در برخی از نکات نحوی و علوم قرآنی نیز اختلافاتی دارند.

کلمات کلیدی: کشاف، جوامع الجامع، زمخشری، طبرسی

فهرست مطالب

مقدمه.....	۱
تعریف موضوع پایان نامه.....	۱
سابقه و تاریخچه ی موضوع تحقیق.....	۲
اهمیت و ارزش تحقیق.....	۲
فرضیه های پایان نامه.....	۲
اهداف پایان نامه.....	۳
روش انجام پژوهش.....	۳
فصل اول: معرفی تفسیرهای کشف وجوامع الجامع و نویسندگان آن دو...	۴
۱-۱- زمخشری؛ نویسنده ی کشف.....	۵
۱-۱-۱- مقام و منزلت علمی و ادبی.....	۶
۱-۱-۲- تواضع و فروتنی زمخشری.....	۷
۱-۱-۳- اساتید زمخشری.....	۸
۱-۱-۴- شاگردان زمخشری.....	۹
۱-۱-۵- آثار زمخشری.....	۹
۱-۱-۶- زمخشری و شعر.....	۱۱
۱-۱-۷- موضع زمخشری نسبت به اهل بیت <small>علیهم السلام</small>	۱۱
۱-۱-۸- مذهب زمخشری.....	۱۲
۲-۱- معرفی کشف.....	۱۳
۱-۲-۱- نظراتی پیرامون تفسیر کشف.....	۱۳
۲-۲-۱- ویژگی های متنی تفسیر کشف.....	۱۵
۳-۲-۱- چاپ های کتاب و حواشی تفسیر کشف.....	۱۶
۴-۲-۱- خرده هایی که به متن تفسیر کشف گرفته اند.....	۱۷
۵-۲-۱- موضع زمخشری در برخورد با اهل سنت.....	۱۸
۳-۱- طبرسی؛ نویسنده ی جوامع الجامع.....	۲۰
۱-۳-۱- شهرت طبرسی.....	۲۰
۲-۳-۱- تولد و زیستگاهش.....	۲۱
۳-۳-۱- اوصاف و مقامات علمی ایشان.....	۲۲
۴-۳-۱- فقه و اجتهاد طبرسی.....	۲۳

۲۴	۵-۳-۱- در عرصه ی شعر
۲۵	۶-۳-۱- اساتید
۲۶	۷-۳-۱- شاگردان وی
۲۷	۸-۳-۱- تألیفات و آثار
۲۹	۹-۳-۱- تفاسیر طبرسی
۲۹	۱۰-۳-۱- انصاف عالمانه وعدم غرض ورزی
۳۱	۱۱-۳-۱- زندگی دوباره و تألیف مجمع البیان
۳۱	۱۲-۳-۱- وفات طبرسی
۳۲	۴-۱- معرفی جوامع الجامع
۳۳	۱-۴-۱- ویژگی های متنی جوامع الجامع
۳۵	۲-۴-۱- نامگذاری کتاب
۳۶	۳-۴-۱- نسخه های مختلف کتاب
۳۶	۱-۳-۴-۱- نسخ خطی
۳۶	۲-۳-۴-۱- کتب چاپی
۳۷	۴-۴-۱- ترجمه های تفسیر جوامع الجامع
۳۷	۵-۴-۱- امتیاز تفسیر جوامع الجامع از تفسیر کشاف
۳۸	فصل دوم: رابطه ی تفسیر جوامع الجامع و کشاف (مشابهت ها و اثر انگشت ها) ...
۳۹	در آمد
۳۹	۱-۲- نمونه هایی از تبعیت های طبرسی از زمخشری
۳۹	۱-۱-۲- در نکات و قواعد نحوی
۴۳	۱-۱-۱-۲- در اعراب
۴۵	۲-۱-۱-۲- در تعلق "اذ" ظرفیه به فعل ماضی
۴۶	۳-۱-۱-۲- در معنی واژگان
۴۹	۱-۳-۱-۱-۲- در معنای حروف با توجه به محتوای آیه
۵۰	۲-۳-۱-۱-۲- در نقش حروف در معنا
۵۲	۲-۱-۲- در مباحث علوم قرآنی
۵۲	۱-۲-۱-۲- در قرائت
۵۵	۱-۱-۲-۱-۲- در تفسیر بر اساس قرائت مصاحف
۵۵	۲-۲-۱-۲- در تفسیر "هم یوسف"
۵۸	۳-۲-۱-۲- در مصداق "حق معلوم"

- ۵۸ در بیان وجوه تفسیر آیه..... ۴-۲-۱-۲
- ۶۰ در تعیین مراد آیه..... ۵-۲-۱-۲
- ۶۱ در استناد به کلام عرب در تفسیر آیات..... ۶-۲-۱-۲
- ۶۲ در دخالت اسرائیلیات در تفسیر..... ۷-۲-۱-۲
- ۶۶ در تفسیر بیانی..... ۸-۲-۱-۲
- ۷۰ در استعاره برای توجیه آیه ۱-۸-۲-۱-۲
- ۷۱ در مباحث کلامی..... ۳-۱-۲
- ۷۳ فصل سوم: استقلال رأی تفسیر جوامع الجامع از کشف.....
- ۷۴ ۱-۳- موارد اختلاف طبری با زمخشری.....
- ۷۴ ۱-۱-۳- در چگونگی گزارش مطالب.....
- ۷۵ ۲-۱-۳- در مسائل نحوی.....
- ۷۷ ۱-۲-۱-۳- در تعیین نقش واژگان و عبارات آیات.....
- ۷۷ ۲-۲-۱-۳- در تضمین در معنای واژگان.....
- ۷۹ ۳-۲-۱-۳- در مرجع ضمیر.....
- ۸۰ ۴-۲-۱-۳- در توجیه کاربرد لفظ جمع برای مفرد.....
- ۸۱ ۳-۱-۳- در مباحث علوم قرآنی.....
- ۸۱ ۱-۳-۱-۳- در قرائت.....
- ۸۴ ۲-۳-۱-۳- در معنی حروف.....
- ۸۵ ۳-۳-۱-۳- در اشاره به نسخ آیات.....
- ۸۶ ۱-۳-۳-۱-۳- در نسخ قرآن با خبر واحد.....
- ۸۷ ۴-۳-۱-۳- درباره ی نسبت آزر با ابراهیم.....
- ۸۸ ۵-۳-۱-۳- در تفسیر بیانی.....
- ۹۱ ۱-۵-۳-۱-۳- در تأویل آیه به معنای مجازی.....
- ۹۳ ۶-۳-۱-۳- در اسباب نزول.....
- ۹۳ ۱-۶-۳-۱-۳- ایمان ابوطالب.....
- ۹۴ ۲-۶-۳-۱-۳- آیه ی تخییر.....
- ۹۴ ۳-۶-۳-۱-۳- تفسیر آیاتی که مراد آنها امیر مؤمنان علی علیه السلام است.
- ۱۰۰ ۴-۱-۳- در مباحث کلامی.....
- ۱۰۰ ۱-۴-۱-۳- در صدور گناه از پیامبران.....
- ۱۰۰ ۱-۱-۴-۱-۳- در معنای ظلم آدم.....

- ۱۰۱ ۳-۱-۴-۱-۲- در علت توبه ی ابراهیم
- ۱۰۳ ۳-۱-۴-۱-۳- در نسبت دادن لغزش به رسول اکرم ﷺ
- ۱۰۴ ۳-۱-۴-۲- در تفسیر گناه کبیره
- ۱۰۵ ۳-۱-۴-۳- در سبب خلود
- ۱۰۶ ۳-۱-۴-۴- در عصمت امام
- ۱۰۸ ۳-۱-۴-۵- در مراد خداوند از عدم بخشش شرک
- ۱۰۹ ۳-۱-۴-۶- در معنای اولو الامر
- ۱۱۱ ۳-۱-۵- در مسائل فقهی
- ۱۱۱ ۳-۱-۵-۱- در حکم قربانی در حج
- ۱۱۲ ۳-۱-۵-۲- در صید حلال
- ۱۱۲ ۳-۱-۵-۳- اضرار سبب اختلاف در حکم
- ۱۱۴ ۳-۱-۵-۴- در حکم مسح پا در وضو
- ۱۱۵ ۳-۱-۵-۵- در ارث انبیاء
- ۱۱۷ نتیجه گیری
- ۱۱۸ منابع

مقدمه

قرآن کریم معجزه‌ی پیامبر گرامی اسلام و دستورالعملی برای رهایی انسان‌هاست. تلاش برای فهم این کتاب آسمانی و دست‌یابی به آموزه‌های ناب آن، از عصر نزول، مورد اهتمام مسلمین بوده است و علما و دانشمندان اسلامی برای بیان مفاهیم آن، کتب فراوانی تألیف کرده‌اند.

زمخشری از مشاهیر اهل سنت، یکی از عالمانی است که در زمینه‌های گوناگون، به نگارش کتاب پرداخته و از میان همه‌ی آثار وی، آنچه معروف و ممتاز گشته، تفسیری است که از قرآن کریم ارائه کرده و نام آن را کشف نهاده است. این تفسیر مملو از مباحث ادبی و بلاغی است و همین ویژگی سبب گشت که طبرسی، دانشمند شیعی هم عصر وی، توجه ویژه‌ای به تفسیر نام برده مبذول دارد و متأثر از آن، تفسیری به نام جوامع الجامع را به رشته‌ی تحریر درآورد.

*

*

*

تعریف موضوع پایان‌نامه

امین‌الاسلام طبرسی سه تفسیر نوشته است که گسترده‌ترینش مجمع‌البیان، کم‌حجم‌ترینش الکاف و الشاف و میانه‌ترینش جوامع الجامع است. این مفسر بزرگ شیعی، معاصر مفسر بزرگ معتزلی، زمخشری و تحت تأثیر آثار تفسیری وی بوده است. طبرسی -خود- در مقدمه‌ی کتاب جوامع الجامع به شگفتی خویش از ژرفایی و پرمطلب بودن تفسیر کشف اقرار کرده است و همین اندازه کفایت بدانیم وی - با آنکه معمولاً دانشمندان معاصر با یکدیگر رقابت و ناسازگاری داشته‌اند- تا چه اندازه به مقام شامخ علمی زمخشری و آثارش معترف بوده است. آنچه ما در این پایان‌نامه در پی آنیم بررسی اندازه‌ی تأثیر تفسیر زمخشری بر جوامع الجامع طبرسی است.

سابقه و تاریخچه‌ی موضوع تحقیق

درباره‌ی تفسیر کشاف از یک سو و نیز تفسیر مجمع البیان از سوی دیگر، مقالات و پایان نامه‌های کم و بیش پرشماری نوشته‌اند اما تا آنجا که ما جستجو کرده‌ایم کتاب یا پایان نامه‌ای که عهده‌دار تاثیرپذیری تفسیر جوامع الجامع از تفسیر کشاف باشد تدوین نشده است، به ویژه که این اثر مرحوم طبرسی چند سالی پیش نیست که در چهار جلد و با همت والای مرحوم دکتر گرجی به بازار آمده است. فقط یک مقاله با عنوان "جوامع الجامع و کشاف در نگاه تطبیقی" نوشته‌ی محمدحسن گزاری در مجله‌ی پژوهش‌های قرآنی سال ۱۳۸۱ به چاپ رسیده است.

اهمیت و ارزش تحقیق

اهمیت این تحقیق در چند نکته نهفته است:

- ۱- بیانگر شخصیت علمی یک مفسر در رابطه با آثاری است که از سوی دیگر هم قطارانش به بازار می‌آید.
- ۲- نشان دهنده‌ی سعی صدر و دوری از تعصب یک مفسر عالی مقام شیعی است.
- ۳- از جایگاه بلند یک تفسیر ادبی و کلامی پرده برمی‌دارد.
- ۴- برملا کننده‌ی این نکته است که عظمت علمی یکی نباید دیگری را در برابر اندیشه‌هایش به تسلیم و خضوع بیش از حد وادارد. چنین پایان نامه‌ای می‌تواند برای همه‌ی کسانی که دست‌اندر کار تقریب بین مسلمانانند و نیز دانشجویان حوزوی و دانشگاهی در عرصه‌ی دانش تفسیر و مباحث کلامی سودمند باشد.

فرضیه‌های پایان نامه

- ۱- به رغم آنکه تفسیر جوامع الجامع گزینش شده‌ی دو تفسیر دیگر طبرسی است، به شدت و فراوان تحت تاثیر کشاف است.
- ۲- اعتماد فوق‌العاده‌ی طبرسی به تفسیر کشاف او را به نقل اسرائیلیات، بدون نقدشان، گرفتار کرده است.

۳- طبرسی در جوامع الجامع گاه مباحثی مستقل از کشف در زمینه های کلامی و روایی و عبارت پردازی دارد.

۴- تفسیر جوامع الجامع از نقل مطالب مجمع البیان یکسره برکنار و بیگانه نیست.

اهداف پایان نامه

۱- بازخوانی فرازی از تفسیر ادبی- اجتهادی

۲- بررسی میزان داد و ستد های شیعه و سنی در جهان تفسیر

۳- معرفی هرچه بیشتر تفسیر تازه به بازار آمده ی جوامع الجامع

۴- نشان دادن لغزش های احتمالی، در پی اعتماد یک مفسر به مفسر دیگر

روش انجام پژوهش

روش این تحقیق کتابخانه ای و مبتنی بر تحلیل محتوا پس از مراجعه به مصادر و

منابع متنوع و فیش برداری از آنهاست.

فصل اول

معرفی تفسیرهای کشاف و جوامع الجوامع

و

نویسندگان آن دو

۱-۱- زمخشری؛ نویسنده ی کشاف

نام وی محمود و فرزند عمر می‌باشد (محمود بن عمر بن محمد بن احمد). کنیه‌اش ابوالقاسم و ملقب به جارالله است، و به زمخشری^۱ شهرت یافته است. زمخشر از توابع خوارزم است که وی در سال ۴۶۷ هجری قمری در آن دیار دیده به جهان گشود.^۲

از روایات مختلف چنین برمی‌آید که خانواده‌ی او هر چند از سرشناسان خوارزم نبوده‌اند، به زهد و پارسایی و عواطف رقیق انسانی دلبستگی کامل داشته‌اند.^۳ زمخشری نزد پدر آموزش مقدماتی را فراگرفت و آنگاه که به سن تحصیل رسید؛ پدرش وی را برای کسب علوم دینی و ادبی به خوارزم برد.

او همچنین جهت کسب علم به شهرهای مختلف از جمله خراسان و مرو و بخارا و اصفهان سفر کرد و از محضر علمای آن بلاد بهره‌مند شد. آنگاه به حجاز و شام و مصر و بغداد رفت^۴ و چون به شهری می‌رفت اهل آن شهر پیرامونش را می‌گرفتند و از او دانش می‌آموختند. با هرکس مناظره می‌کرد یا سخن می‌گفت، به علم و درایت او گواهی می‌دادند. تا اینکه آوازه‌اش در دنیای اسلام بلند شد و شهرت یافت.^۵ مدتی نیز در مکه مکرمه ساکن گردید و به علت اقامت طولانی در مجاورت خانه ی خدا به «جارالله» ملقب گشت.^۶ استاد مطهری علت حضور طولانی مدت زمخشری در شهر مکه را، اعتقاد وی به آثار معنوی فراوان مجاورت بیت الله می‌داند:

"زمخشری در جلد سوم کشاف، ذیل آیه ی ۵۶ سوره ی عنکبوت که می‌فرماید:

۱. زرکلی، الاعلام، ج ۷، ص ۱۷۸

۲. ابن خلکان، وفيات الاعیان، ج ۵، ص ۱۷۳؛ حموی، معجم الادباء، ج ۱۹، ص ۱۲۷

۳. مهدوی دامغانی، نگاهی به زندگی و آثار زمخشری، ص ۲۲۱

۴. شکیب انصاری، فرهنگ نگاری کاربردی محمد جارالله زمخشری، ص ۱۸۹، به نقل از معجم الادباء، ص ۱۶۲

۵. خرّمشاهی، دانشنامه ی قرآن و قرآن پژوهی، ج ۱، ص ۱۱۵۰

۶. زرکلی، الاعلام، ج ۷، ص ۱۷۸

﴿يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ ءَامَنُوا إِنَّ أَرْضِي وَاسِعَةٌ فَإِيَّايَ فَاعْبُدُونِ﴾؛ ای بندگان مؤمن من، زمین من فراخ است، پس تنها مرا پرستش کنید. ﴿ پس از آنکه تشریح می‌کند که مؤمن باید مناسب‌ترین سرزمین‌ها را از نظر حفظ دین و عبادت پروردگار برای سکونت انتخاب کند، می‌گوید: به جان خودم سوگند که سرزمین‌ها از این نظر تفاوت فراوان دارند، ما آزمایش کردیم، پیشینیان ما نیز آزمایش کرده‌اند: سرزمین حرم خدا و مجاورت بیت‌الله الحرام تأثیر فراوانی دارد بر روح و دل؛ از نظر مقهور ساختن نفس اماره و تمرکز فکر و خیال و پیدایش روح و قناعت....^۱»

در یکی از سفرهایش در پای وی جراحی پدید آمده بود که موجب قطع آن گردید. از قول وی نقل کرده اند که نفرین مادر در حق وی سبب این حادثه و قطع پایش شد.^۲ زمخشری به علت مقطوع الرجل بودن ازدواج نکرد و از کانون گرم خانوادگی بهره نداشت.^۳

سرانجام زمخشری در سال ۵۳۸ پس از بازگشت از مکه، در قریه ی جرجانیه از بلاد خوارزم دار فانی را وداع گفت.^۴

گفته شده در رثای او ابیاتی سروده اند که از جمله ی آنها بیت زیر می باشد:
فأرض مكة تذرى الدمع مقلتها حزناً لفرقة جارالله محمود^۵

۱-۱-۱- مقام و منزلت علمی و ادبی

در وفیات الاعیان ابن خلکان می خوانیم: "الزمخشری، الامام الکبیر فی التفسیر و الحدیث و النحو و اللغة و علم البیان؛ کان امام عصره من غیر مدافع..."^۶

۱ . مطهری، خدمات متقابل ایران و اسلام، ص ۴۶۳، به نقل از کشف، ج ۳، ص ۴۶۱

۲ . ابن خلکان، وفیات الاعیان، ج ۵، ص ۱۶۹؛ حموی، معجم الادباء، ج ۱۹، ص ۱۲۷

۳ . علوی مقدم، زمخشری و کشف، ص ۶۶۳

۴ . مدرس، ریحانة الادب، ج ۱، ص ۳۸۲؛ نوبهض، معجم المفسرین، ج ۲، ص ۶۶۶

۵ . ابن خلکان، وفیات الاعیان، ج ۵، ص ۱۷۳

۶ . همان، ص ۱۶۸

یاقوت در معجم الادباء گفته است: "ابو القاسم الزمخشری جارالله، کان اماماً فی التفسیر و النحو و اللغة و الادب، واسع العلم، کبیر الفضل، متفناً فی علوم شتی".^۱ وی ماجرای را نیز نقل کرده حاکی از آن که زمخشری مورد توجه فضلا و دانشمندان زمان خود بوده است: هنگامی که زمخشری به بغداد وارد شد در حالی که قصد سفر حج داشت، ابوالسعادات هبة الله بن شجری مقدمش را تهنیت گفت و وی را با سرودن اشعار زیر ستود:

كانت مُساءلةُ الرُّكبانِ تُخبرُنِي عن أحمدَ بنِ دُوادِ أَطيبَ الخَبَرِ
 حتَّى التَّقينا فلا وَاللهِ ما سَمِعَت أُذُنِي بِأَحسنَ ممَّا قَد رَأى بَصَرِي^۲

در لسان الميزان آمده است: "و قد كان الزمخشری فی غاية المعرفة بفنون البلاغة و تصرف الكلام و كتابه اساس البلاغة من احاسن الكتب و...."^۳ شیخ عباس قمی وی را چنین وصف کرده است: "زمخشری، استاد بلاغت و کشف، مشهورترین مؤلفات او مورد توجه فضلا است."^۴

۱-۱-۲ - تواضع و فروتنی زمخشری

برای وصف فروتنی زمخشری در وفیات الاعیان مطلبی آمده که خلاصه ی آن به شرح زیر است:

"ابوالطاهر احمد بن محمد سلفی از اسکندریه برای کسب اجازه در مسموعات و مصنفات زمخشری به او که در مکه بود، نامه ای نوشت. زمخشری پاسخ مبهمی به وی داد. پس ابوالطاهر در سال بعد مجدداً نامه ای به همان مضمون نوشت و درخواست کرد که پاسخی صریح برایش بنویسد.

^۱ . حموی، معجم الادباء، ج ۱۹، ص ۱۲۶

^۲ . همان، ص ۱۲۸

^۳ . عسقلانی، احمد بن علی بن حجر، لسان المیزان، ج ۶، ص ۵

^۴ . قمی، عباس، مشاهیر دانشمندان اسلام، ج ۳، ص ۲۸۹

لذا زمخشری این گونه پاسخ داد: مثل من در اعلام علما، همچون ستاره ی سها میان ستارگان آسمان، دریا و ابر خالی از آب، اسب جا مانده از اسبان تیزرو و... است. علم شهری است که یک باب آن درایت و دیگری روایت است و مرا در هر دو باب بضاعتی ناچیز است. گفتار فلان و فلان در حق من، شما را مغرور نگرداند- نام جماعتی از شعرا و فضلا را که در حق او اشعار گفته اند، شمرد- گفتار ایشان اغترار به ظاهر و نادانستن باطن است و شاید عمل من در حسن نصیحت و شفقت بر نیازمندان و... برایشان جلوه گر شده و فریفته شان ساخته است. در حق من اشتباه کردند و مرا به جایی رسانیده اند که به آنجا نرفته ام.

...من از دهی مجهول به نام زمخشر از توابع خوارزم متولد شده ام و از پدر خود شنیده ام که می گفت: اعرابی از اعراب آنجا آمد، از نام قریه و نام بزرگ آن پرسید. گفتند: زمخشر و ردّاد. گفت: لا خیر فی شر و ردّ، و آنجا ساکن نشد.^۱

۱-۱-۳- اساتید زمخشری

جویندگان علم در هر عصری از محضر علمای عصر خویش بهره می برند. زمخشری نیز از این امر مستثنی نبوده و در محضر اساتیدی تلمذ نموده و علم و ادب فراگرفته است، که عده ای از آنها به قرار زیرند:

۱- ابو مضر محمود بن جریر ضبی اصفهانی که بیشترین تأثیر را بر شخصیت او داشت.

۲- ابو الحسن علی بن مظفر نیشابوری.

۳- ابو منصور نصر حارثی.

۴- ابو سعد شقّانی.^۲

^۱. ابن خلکان، وفيات الاعیان، ج ۵، ص ۱۷۰-۱۷۱

^۲. حموی، معجم الادباء، ج ۱۹، ص ۱۲۷

۱-۱-۴- شاگردان زمخشری

یکی از کارهای علما، پرورش شاگردانی است که رهرو استاد خویش و در کسب و ارتقای علم و موقعیت علمی خویش، کوشا باشند. قطعاً شاگردان فراوانی از محضر زمخشری نیز علم آموزی کرده اند.

- ۱- در وفيات الاعيان به اجازه ی زينب بنت الشعری از وی اشاره شده است.^۱
- تنی چند از دیگر شاگردان وی عبارت اند از :
- ۱- علی بن محمد خوارزمی از مفسران معتزله.
- ۲- یعقوب بن علی بلخی از پیشوایان نحو.
- ۳- محمد بن ابی القاسم خوارزمی ملقب به زین المشایخ پیشرو در ادبیات.^۲
- ۴- رشید الدین وطواط شاعر و نویسنده ی توانا ی مکه.
- ۵- علی بن عیسی از اشراف مکه.
- ۶- ابو المحاسن اسماعیل بن عبدالله.^۳
- ۷- ابن شهر آشوب^۴

۱-۱-۵- آثار زمخشری

حدود ۵۰ اثر در وفيات الاعيان برای زمخشری^۵ ذکر شده است که این آثار فراوان گویای تبحر و تسلط علمی وی در فقه، حدیث، تفسیر، نحو، و لغت و بیان و بلاغت و ادبیات عرب می باشد.

زمخشری خود می گوید که کتاب ها و شاگردانم برای من بهتر از هر فرزندانم.

^۱ . ابن خلکان، وفيات الاعيان، ج ۵، ص ۱۷۱

^۲ . فرزانه، سید بابک- زمانی محمودی، اکرم ، زمخشری و کشف، ص ۱۱۲ به نقل از سیر نگارش های علوم قرآنی،

ص ۷۳

^۳ . مهدوی دامغانی، محمود، نگاهی به زندگی و آثار زمخشری، ص ۲۳۰

^۴ . بروجردی، آقاسین، منابع فقه شیعه، ج ۲۲، ص ۳۹

^۵ . ابن خلکان، وفيات الاعيان، ج ۵، ص ۱۶۸-۱۶۹

- و حسبی تصانیفی و حسبی رواتها
تعدادی از معروف ترین آثار وی بدین قرارند:
- ۱- «الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل» كتاب تفسيرى زمخشرى است كه مورد ستایش و استفاده ی سایر مفسران است.
 - ۲- «ربیع الابرار و نصوص الاخبار» در پنج جلد مجموعه‌ای از کلمات قصار و مطالب ادبی است.^۲
 - ۳- «اساس البلاغة» جزء بهترین کتب لغوی در مشکلات معانی و بیان و درک آن است.^۳
 - ۴- «المفصل فی صناعة الاعراب» که از معروفترین کتب نحویه می باشد و زمخشری، خود با عنوان «انموزج» آن را تلخیص نموده است.^۴
 - ۵- «الفائق فی غریب الحدیث»^۵: یکی از بهترین کتب در توضیح مشکلات لغوی احادیث اسلامی است.
 - ۶- «نوابغ الكلم» که با عنوان «افکار زمخشری» به وسیله ی دانشمند فرانسوی باییه دومینار به فرانسه ترجمه گردیده است.^۶
- از دیگر آثار زمخشری می‌توان از المستقصی در امثال، رؤوس المسائل در فقه، المنهاج در اصول، مقدمة الادب در لغت، اسماء الجبال و الامكنة و المیاه، دیوان التمثیل^۷ و.... نام برد.

۱. مهدوی دامغانی، پیشین

۲. همان، ص ۲۳۳

۳. همان، ص ۲۳۰

۴. مدرس، پیشین، ص ۳۸۱

۵. یسوعی، المنجد فی اللغة و الاعلام، ص ۳۳۸؛ کحاله، معجم المؤلفین، ج ۲، ص ۸۳۲

۶. مهدوی دامغانی، نگاهی به زندگی و آثار زمخشری، ص ۲۳۲

۷. مدرس، ریحانة الادب، ج ۱، ص ۳۸۲؛ حموی، معجم الادباء، ج ۱۹، ص ۱۳۴